

Олена Бондарчук
Олена Прокопенко

ІНДИКАТОРИ РОЗВИТКУ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ВИКЛИКІВ СЬОГОДЕННЯ: ОСНОВНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ

Бондарчук Олена, Прокопенко Олена. Індикатори розвитку Я-концепції особистості в умовах викликів сьогодення: основні психологічні підходи. У статті висвітлено основні психологічні підходи до дослідження Я-концепції особистості та її розвитку. За результатами теоретичного аналізу когнітивно-поведінкового, психоаналітичного, гуманістичного, аксіологічного, генетико-моделюючого, суб'єктно-вчинкового, системного та ін. підходів обґрунтовано й систематизовано індикатори розвитку Я-концепції, які визначають вектори її розвитку за когнітивно-рефлексивною, афективно-оцінною, конативно-регулятивною та духовно-ціннісною складовими. Акцентовано увагу на особливій значущості духовно-ціннісного аспекту Я-концепції в контексті конструктивного розвитку особистості в складних умовах сьогодення. Уточнено поняття зрілості Я-концепції як інтегрального індикатора її розвитку.

Ключові слова: Я-концепція, розвиток Я-концепції, зрілість Я-концепції, самоцінність, адекватна самооцінка,

Bondarchuk, Olena, Prokopenko, Olena. Indicators of the development of the self-concept of an individual in the conditions of today's challenges: basic psychological approaches. The article highlights the main psychological approaches to the study of the self-concept of an individual and its development. Based on the results of theoretical analysis of cognitive-behavioral, psychoanalytic, humanistic, axiological, genetic-modeling, subject-behavioral, systemic, etc. of approaches, the indicators of the development of the self-concept, which determine the vectors of its development according to cognitive-reflexive, affective-evaluative, conative-regulatory and spiritual-value components, are substantiated and systematized. Attention is focused on the special significance of the spiritual and value aspect of the self-concept in the context of the constructive development of the individual in the complex conditions of today. The concept of self-concept maturity as an integral indicator of its development is specified.

Key words: self-concept, development of self-concept, maturity of self-concept, self-worth, adequate self-esteem, self-determination, self-control, self-improvement.

Вступ. Багаторічне дослідження феномену Я-концепції, попри всі напрацювання, не втрачає своєї актуальності й у наш час, коли особливо гостро постала проблема становлення соціально відповідального суб'єкта життєдіяльності, здатного самостійно робити життєво значущі вибори у кризових умовах, ґрунтуючись на моральних і духовних цінностях, вибудовуючи конструктивну стратегію життя, попри всі виклики сьогодення.

Стратегії життя та цінності особистості виявляються насамперед через Я-концепцію (Cantor, Norem, Niedenthal, Langston, & Brower, 1987; Титаренко, 2021 та ін.). Водночас, в багатьох дослідженнях йдеться про проблеми формування Я-концепції, які лише загострюються в умовах екстремального стресу, зумовленого ситуацією війни. У цьому контексті дослідження психологічних індикаторів розвитку Я-концепції в кризових умовах набуває особливого значення з огляду як на доцільність надання психологічної допомоги особистості, так і психологічного супроводу особистості в різних сферах її життєдіяльності

(освітній, професійній тощо) з метою сприяння самоактуалізації й самореалізації власного Я.

Як відомо, ідею Я-концепції запропоновано у працях В. Джеймса, який першим запропонував ідею «Я», що проявляється у чотирьох сферах: тілесній, матеріальній, соціальній та , – що в сукупності формують у людини цілісний образ себе (Leary, 1990), а також у роботах Дж. Міда в рамках символічного інтераціоналізму (Stryker, 2008). З того часу Я-концепція виступала об'єктом чисельних досліджень у контексті змісту, складових і показників (Darr, Krauss, & Orth, 2023; Huang, 2010 та ін.), чинників, що впливають на її становлення й розвиток (Pesu, Viljaranta, & Aunola, 2016; Richter, Appel, & Calio, 2014, Eggermont, 2015 та ін.), впливу на успішність особистості (Möller, Zitzmann, Helm, Machts, & Wolff, 2020 та ін.) та різні аспекти її особистісного розвитку й життєдіяльності (Боришевський, 2012, Максименко, 2006, Soto-Sanz, Piqueras, Rodriguez-Marin, Perez-Vazquez, Rodriguez-Jimenez, Castellvi et al., 2019 та ін.)

Разом з тим, наразі йдеться про фрагментарне дослідження індикаторів Я-концепції в кризових умовах, що не дозволяють у повному обсязі побудувати системне їх бачення і створити повну картину розвитку.

Мета дослідження: на основі теоретичного аналізу основних психологічних підходів виявити індикатори розвитку Я-концепції особистості.

Завдання дослідження:

- виявити та проаналізувати основні психологічні підходи до Я-концепції особистості та її розвитку;
- за результатами теоретичного аналізу літератури виокремити складові та основні індикатори розвитку Я-концепції, що є значущими в умовах нестабільності й невизначеності сьогодення.

Методи та організація дослідження.

Дослідження здійснювалось з використанням таких теоретичних методів, як теоретичний аналіз літератури, індукція, абстрагування, узагальнення, систематизація, що застосовувалися для виокремлення та узагальнення основних психологічних підходів до Я-концепції, визначення складових та індикаторів її розвитку, визначальними в кризових умовах.

Результати дослідження та їх обговорення.

Теоретичний аналіз основних психологічних підходів до Я-концепції дозволяє дійти висновку про неоднозначне тлумачення її змісту та показників розвитку. При цьому, у багатьох із них вживається не сам термін «Я-концепція», а дотичні до нього поняття, як-то: «самосвідомість», «Его», «самість» та ін., що визначають специфіку підходу до розвитку зазначеного феномену.

Так, у представників *психоаналітичної школи* (Берн, 2022; Фройд, 2021 та ін.) поняття «Я-концепція» не використовується, натомість, основою, ядром особистості вважається «Я», структура якого містить усвідомлювані й неусвідомлювані елементи людської психіки, що протиставляються один одному. При цьому свідомість та самосвідомість чітко не розмежовуються і займають другорядне місце стосовно несвідомої сфери, яка, по суті, керує ними (Maksymenko, 2015; Berzoff, Flanagan, & Hertz, 2022 та ін.). У розвиток даного підходу Я-психологія розглядає трансформацію Я через розвиток емпатії в процесі спеціального психотерапевтичного процесу, в межах якого, зокрема, йдеться про допомогу людині в усвідомленні впливу досвіду раннього дитинства на її самосприйняття в дорослому віці (Mitchell, & Black, 1995).

У річці *когнітивно-поведінкового підходу* відомою є теорія соціальної ідентичності А. Таджфела, за якою Я-концепція складається з особистої (риса та інші характеристики, які роблять вас унікальними) та соціальної (ким особа себе визначає на основі її приналежності до певних соціальних груп) складових (Tajfel, & Turner, 2001); при цьому, саме остання впливає на самооцінку, а через неї – на емоції та поведінку особистості (Scheepers, & Ellemers, 2019).

Як наслідок, Я-концепція розглядається як мисленнева система, яка виявляється регулятором поведінки та розглядається як один із провідних копінг-ресурсів (Folkman, & Lazarus, 1988, та ін.), коли під час самопізнання й самодослідження особистість досягає внутрішнього, когнітивного консонансу (Harmon-Jones, & Mills, 2019). Відповідно, розвиток Я-концепції базується «...на процесах ідентифікації й відособлення, психологічних механізмах рефлексії та децентрації» (Михальчук, 2018:78), залежно від розгортання яких може йтися про діалогічний (конструктивний) чи егоцентрично-орієнтований й низько диференційований (деструктивний) типи Я-концепції (Каламаж, 2009). Не менш важливим є зміна емоційних реакцій за рахунок корекції переконань, думок і, як наслідок, подальшої зміни поведінки (Бех, 1995).

Представники *гуманістичного підходу* (Maslow, 1970; Rogers, 1961 та ін.) трактують Я-концепцію як таку, що визначає уявлення людини про риси й якості, які вона сприймає як частину себе, цінності, які є значущими для неї і які визначають її поведінку. У даному контексті Я-концепція тісно пов'язана із самоактуалізацією особистості як прагненням повністю реалізувати свій потенціал, бажанням до самовираження тощо. Тим самим йдеться про підтримання цінності власної Я-концепції, активне, повне проживання життя (Маслоу, 1970 та ін.).

Як відомо, Я-концепція виникає в результаті взаємодії з оточуючим світом, насамперед, соціальним. Потреби в позитивному ставленні до себе та самоповазі розвиваються на основі інтерналізації позитивного ставлення до себе з боку інших (Максименко, 1998). Регуляторну роль при цьому виконує ідеальний образ «Я», що фактично відображає цілі, які індивід пов'язує із власним майбутнім, і чинить дієвий вплив на поведінку, але лише за умови його тісного зв'язку з Я-реальним (Allport, 1961). За відсутності такого зв'язку існує ризик поступового переходу «Я-ідеального» в «Я-фантастичне».

У контексті дослідження Я-концепції не втратили своєї актуальності роботи М. Розенберга (1965), який крім «Я-ідеального» та «Я-фантастичного» виокремлював низку Я-образів, серед яких найбільш суттєвим вважав «теперішнє Я» (як особистість сприймає себе зараз, у даний момент), «динамічне Я» (якою особистість прагне, хоче стати), «зображуване Я» (маски, який індивід одягає на себе для презентації зовнішньому світу). Розуміння багатомірності Я-концепції покладено в основу багатьох теорій (Burns, 1982; Marsh, Byrne, & Shavelson, 1992 та ін.) і практичних інструментів її виміру (Bracken, 1992 та ін.).

З огляду на підходи *позитивної психології*, С. Askerman (2018), аналізуючи теорії Я-концепції, презентує своє трактування досліджуваного явища як багатовимірного феномена, що визначає загальне уявлення особистості про себе з огляду на різні аспекти (соціальний, духовний, фізичний, емоційний тощо) і містить когнітивні та емоційні судження про себе. При цьому, як зазначає дослідниця, у разі, коли Я-уявлення збігаються з реальністю, наша самооцінка «конгруентна», якщо ж цього не відбувається, наша самооцінка є «неконгруентною». Щодо розвитку Я-концепції, дослідниця стверджує, що соціальна взаємодія відіграє велику роль, але на розвиток уявлень про Я також впливають біологічні та екологічні фактори. Найбільш активно Я-концепція розвивається в дитинстві та ранньому дорослому віці, в наступні роки, коли люди сформували уявлення про те, ким вони є.

Подібних поглядів на розвиток Я-концепції дотримується й В. А. Bracken (Bracken, & Lamprecht, 2003), який вважає, що Я-концепція особистості складається протягом усього життя людини у взаємодії із соціумом, акцентуючи увагу на позитивній Я-концепції як чиннику довгострокового психічного здоров'я та загального благополуччя особистості, що є результатом виховання та первинної соціалізації.

У межах даного підходу привертає увагу теорія самодетермінації (Deci, & Ryan, 2000), у якій йдеться про осмислення факторів, що визначають конструктивний розвиток

особистості. Одним із ключових понять даного підходу є автономність особистості, коли людина «...діє як суб'єкт, виходячи із глибинного відчуття себе» (Сердюк, 2015:8).

Прихильники *динамічного підходу* до Я-концепції (Bergner, & Holmes, 2000 та ін.) акцентують свою увагу на процесах її трансформації протягом життя, яка може мати конструктивний або деструктивний характер, тобто відбуватися у вигляді протилежно спрямованої зміни системи уявлень про себе. Унаслідок конструктивної трансформації формується позитивна Я-концепція, що забезпечує впевненість у собі, самоприйняття й самоповагу, усвідомлення своїх переваг і ресурсних моментів, повагу до індивідуальних відмінностей, адекватну самооцінку, відкритість новому досвіду, прагнення до самоактуалізації тощо (Huit, 2004; Hattie, 2014 та ін.).

У результаті деструктивної трансформації формується негативна Я-концепція, яка проявляється через емоційне виснаження, несхвальне ставлення до сім'ї, друзів, колег, нехтування професійними обов'язками, емоційну нестабільність, критичний розрив між Я-реальним та Я-ідеальним, труднощі із реалізацією власного потенціалу, відсутність прагнення до самоактуалізації тощо (Bergner & Holmes, 2000; Pajares & Schunk, 2005; та ін.).

На думку засновника *генетико-моделюючого підходу* С. Д. Максименка (Максименко, 2006) витоком особистості загалом, у тому числі її Я-концепції, є потреба як енергетично-інформаційна сутнісна якість, що забезпечує експансію життя. Аналізуючи розвиток Я-концепції, слід зважити на: по-перше, віднесеність до якогось задалегідь визначеного сценарію життя; по-друге, наявність стадій розвитку Я-концепції та їх наступність, тобто обумовленість розвитку попередніми; по-третє, цілісність розвитку Я-концепції як системи; по-четверте, універсальність розвитку потенцій Я-концепції, які є самоціллю.

Положення *суб'єктно-вчинкового* підходу (Татенко, 2017 та ін.) покладено в основу висвітлення позитивної Я-концепцію через усвідомлюваний досвід автентичного співбуття з іншими в умовах суб'єктно-вчинкової взаємодії, що має такі відмітні ознаки: духовно-творчий потенціал, розвинену мотивацію самотворення світу, визнання власної самоцінності й самоцінності оточуючих, здатність до конструктивних перетворень тощо (Шульга, 2013).

Ціннісний аспект набуває особливого значення в межах *аксіологічного підходу*, представники якого розглядають Я-концепцію через систему цінностей, принципи, норми, канони, ідеали, що регулюють взаємодію особистості в певній сфері (Карпенко, 2018 та ін.), а також *особистісно-діяльнісного* підходу, у рідчій якого Я-образ розглядають у контексті системи оцінних ставлень до оточення, іншими словами, - фундаментальних життєвих ставлень індивіда як особистості, що визначають його здатність до самоактивності й самотворення (Боришевський, 2012), сходження до морально-духовного (Бех, 1995), коли «Я» як властивість самосвідомості аналізується в контексті волі особистості, яка «...в кінцевому рахунку визначається її змістом, тими особистісними цінностями, які утворюють ядро «Я», залежать від нього. Тому людина «...з розвиненою волею не може прийняти жодне рішення чи здійснити вчинок, який суперечить її моральним принципам» (Бех, 1995:15).

Системний підхід, на думку Т. І. Щербак (Щербак, 2015 та ін.), зумовлює аналітико-синтетичну логіку методологічної основи дослідження особливостей розвитку образу Я як єдності індивідуального, особистісного та суб'єктного з урахуванням одночасної диференційованості й цілісності образу Я. Дослідниця стверджує, що «...розвиток образу Я особистості та його аспектів (соціально-перцептивного, когнітивного, емоційно-оцінного, поведінкового) здійснюється через відкриття нового, перетворення себе, творчість для себе, діяння за власним розсудом, актуалізацію резервів самосвідомості, відповідальність за власні вчинки, соціальне та особистісне самоздійснення тощо» (Щербак, 2015:423).

Узагальнюючи зазначені підходи, Я-концепцію трактуємо як особистісне утворення, що забезпечує самопізнання й саморозуміння особистістю своїх властивостей і здатностей,

місця й ролі в соціумі, визначення її життєвих цілей й векторів розгортання життєвого шляху (Прокопенко, 2022).

Виходячи з усталеної структури Я-концепції (Burns, 1981) з урахуванням як результатів теоретичного аналізу літератури, так і викликів сьогодення, вбачаємо за доцільне аналізувати розвиток Я-концепції та його індикатори через когнітивно-рефлексивну, афективно-оцінну, конативно-регулятивну та духовно-ціннісну складові.

Духовно-ціннісна складова Я-концепції визначається ступенем усвідомлення особистістю своєї духовної суті, життєвого призначення, розуміння цінності власного Я як творця, особистості, що підтримує життя на землі (Erikson, Erikson, 1988). Основні індикатори:

- самоцінність (цінність Я) як характеристика прийняття особистістю власної цінності, першочергова орієнтація на ті переваги, що вона має (Harter, 2006) й завдяки яким може самореалізуватися попри всі виклики сьогодення;
- цінність самотворення як процесу вибудовування себе на основі ствердження духовного начала як визначального у процесі творення себе (Боришевський, 2012; Сердюк, 2015).

Когнітивно-рефлексивна складова Я-концепції пов'язана з уявленням особистості про себе, образ власних якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значущості й різнобічне знання про себе як особистість.

Основними індикаторами її розвитку, на наш погляд, виступають:

- ясність як характеристика ступеня розуміння й чіткості уявлень людини про себе, їх узгодженості між собою й стабільності, знання особливостей своєї Я-концепції в цілому (Campbell, 2003; Прокопенко, 2022);
- диференційованість, що визначає складність Я, його багатовекторність, здатність особистості виокремити й прийняти різноманітні аспекти свого буття (Bohlander, 1995; Pilarska, 2017).

Афективно-оцінна складова Я-концепції пов'язана із формуванням й розвитком самооцінки, самоповаги й самокритичності, індикаторами якої є:

- адекватна самооцінка як ступінь відповідності оцінки особистості своїх ресурсів, можливостей, здібностей та інших сутнісних характеристик вимогам ситуації й очікуванням інших (Pyszczynski, Greenberg, Solomon, Arndt, & Schimel, 2004), насамперед референтних осіб, що визначає її самоповагу (Rosenberg, 1965);
- позитивне ставлення до себе, (Kuhn, & McPartland, 1954; Chundawat, 2018).

Конативно-регулятивна складова Я-концепції визначає готовність особистості діяти відповідно до уявлень про себе та смислу свого життя, здійснюючи саморегуляцію поведінки у відповідному напрямі. Індикатори:

- самоконтроль, що визначає готовність особистості діяти відповідно до значущих довготермінових цілей на протигагу вимог ситуації, що диктує негайне задоволення актуальних потреб (Snyder, 1974; Duckworth, & Steinberg, 2015);
- самовдосконалення як готовність до усвідомленого саморозвитку особистості, безперервної внутрішньої праці над собою, своїм внутрішнім світом відповідно до гуманістичних духовних цінностей й загальнолюдських моральних ідеалів (Єрахторіна, 2008; Сердюк, 2015).

Через призму цих складових вбачаємо *зрілість* Я-концепції особистості як інтегральний показник її розвитку, що визначається високим рівнем розвитку всіх її складових. Саме зрілість Я-концепції, наш погляд, є тим психологічним базисом, який забезпечує збереження цілісності, сприяє конструктивному розвитку особистості, підтриманню її психічного й психологічного здоров'я в умовах нестабільності.

Висновки. Виокремлено основні психологічні підходи (когнітивно-поведінковий, психоаналітичний, гуманістичний, аксіологічний, генетико-моделюючий, суб'єктно-вчинковий, системний та ін.), на основі аналізу яких йдеться про багатовекторність дослідження Я-концепції особистості та індикаторів її розвитку.

З урахуванням результатів теоретичного аналізу літератури й практики становлення Я-концепції в кризових умовах сьогодення, обґрунтовано й систематизовано індикатори розвитку Я-концепції за духовно-ціннісною (самоцінність і самотворення), когнітивно-рефлексивною (ясність і диференційованість), афективно-оцінною (адекватна самооцінка і позитивне самоставлення), конативно-регулятивною (самоконтроль і самотворення) складовими. Акцентовано увагу на особливій значущості духовно-ціннісного аспекту Я-концепції в контексті конструктивного розвитку особистості в умовах викликів сьогодення. Уточнено поняття зрілості Я-концепції як інтегрального індикатора конструктивності її розвитку в умовах невизначеності.

У перспективі уявляється доцільним емпіричне дослідження індикаторів розвитку Я-концепції, а також виявлення й дослідження особливостей та психологічних механізмів становлення зрілої Я-концепції особистості. Актуальним уявляється теоретичне обґрунтування, розробка та апробація програми розвитку зрілої Я-концепції особистості в кризових умовах сьогодення.

Література

1. Берн, Е. (2022). *Ігри, у які грають люди*. Книжковий клуб «КСД».
2. Бех, І. Д. (1995). *Від волі до особистості*. Україна Віта.
3. Боришевський, М.Й. (2012). *Особистість у вимірах самосвідомості: монографія*. Видавничий будинок «Еллада».
4. Єрахторіна, О. М. (2008). До виявлення сутності та змісту явища самовдосконалення особистості. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*, 28, 147–153.
5. Каламаж, Р. В. (2009). *Психологія становлення професійної Я-концепції майбутніх юристів: монографія*. Вид-во НаУОА.
6. Карпенко, З. С. (2018). *Аксіологічна психологія особистості. Монографія*. ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».
7. Максименко, С. Д. (1998). Теоретико-методологічний контекст сучасної практичної психології. У *Практична психологія в контексті культур* (с. 6–17). Ніка-Центр.
8. Максименко С.Д. (2006). *Генеza буття особистості*. КММ.
9. Михальчук, Ю. (2018). Діалогічність свідомості особистості та діалогічна взаємодія: психологічний аспект вивчення. *Науковий вісник ХДУ Серія Психологічні науки*, 2(3), 74–79.
10. Прокопенко, О. А. (2022). Ясність Я-концепції і психологічне благополуччя вчителів закладів загальної середньої освіти. *Київський журнал сучасної психології та психотерапії*, 4, 66–75. <https://doi.org/10.48020/mppj.2022.02.06>
11. Сердюк, Л. З. (2015). Самотворення та самовдосконалення особистості як цілісний самодетермінований феномен. У Л.З. Сердюк (Ред.), *Психолого-педагогічні основи процесу самотворення особистості: монографія* (с. 7–11). Педагогічна думка.
12. Татенко, В. (2017). *Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір: монографія*. Міленіум.
13. Титаренко, Т. М. (2021). *Випробовування кризою. Одисея подолання*. Каравела.
14. Фройд, З. (2021). *Вступ до психоаналізу. Нові висновки*. Навчальна книга «Богдан».
15. Щербак, Т. І. (2015). Генеza образу Я особистості як дослідницька проблема: системний підхід. У С. Д. Максименко, В. Л. Зливков, С. Б. Кузікова (Ред.), *Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика: монографія* (с.404–425). Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка.
16. Шульга, В. Д. (2013). *Спільний учинок як механізм соціалізації учнівської молоді* [Неопубл. дис. канд. психол. наук]. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
17. Ackerman, C. (2018). *What is Self-Concept Theory? A Psychologist Explains*. <https://positivepsychology.com/self-concept>.
18. Allport, G. W. (1961). *Pattern and growth in personality*. Holt, Rinehart and Winston.
19. Bergner, R.M. & Holmes, J.R. (2000). Self-concepts and self-concept change: A status dynamic approach. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 1, 36.
20. Berzoff, Flanagan, L. M., & Hertz, P. (2022). *Inside out and outside in: psychodynamic clinical theory and psychopathology in contemporary multicultural contexts*. Fifth ed. Rowman & Littlefield, Lanham
21. Bohlander, J. R. (1995). Differentiation of Self: An Examination of the Concept, *Issues in Mental Health Nursing*, 16(2), 165–184. <https://doi.org/10.3109/0161284950900693>
22. Bracken, B. A. (1992). *Multidimensional Self Concept Scale*. American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/t01247-000>.
23. Bracken, B. A., & Lamprecht, M. S. (2003). Positive Self-Concept: An Equal Opportunity Construct. *School Psychology Quarterly*, 18 (2), 103–121.
24. Burns, R. B. (1981). *The self-concept*. Longman.

25. Campbell, J. D., Assanand S., & Di Paula A. (2003). The Structure of the Self-Concept and Its Relation to Psychological Adjustment. *Journal of Personality*, 71(1), 115-140. <https://doi.org/10.1111/1467-6494.t01-1-00002>
26. Cantor, N., Norem, J., Niedenthal, P. M., Langston, C. A., & Brower, L. A. (1987). Life Tasks, Self-Concept Ideals, and Cognitive Strategies in a Life Transition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53(6), 1178-1191.
27. Chundawat, D. (2018). Positive Attitude and Self-Esteem: Key to Mental Health. *Asian Journal of Nursing Education and Research*, 8, 555. <https://doi.org/10.5958/2349-2996.2018.00117.9>
28. Dapp, L.C., Krauss, S., & Orth, U. (2023). Testing the bottom-up and top-down models of self-esteem: A meta-analysis of longitudinal studies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 124(5), 1111–1131. <https://doi.org/10.1037/pspp0000444>
29. Deci, E.L., & Ryan, R.M. (2000). The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1104_01
30. Duckworth, A. L., Steinberg, L. (2015). Unpacking Self-Control. *Child Development Perspectives*, 9, 32–37. <https://doi.org/10.1111/cdep.12107>
31. Erikson, E. H., & Erikson, J. M. (1998). *The Life Cycle Completed*. W. W. Norton & Company.
32. Folkman, S., & Lazarus, R. S. (1988). Coping as a mediator of emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(3), 466–475. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.54.3.466>
33. Harmon-Jones, E., & Mills, J. (2019). An introduction to cognitive dissonance theory and an overview of current perspectives on the theory. In E. Harmon-Jones (Ed.), *Cognitive dissonance: Reexamining a pivotal theory in psychology* (pp. 3–24). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000135-001>
34. Harter, S. (2006). The self. In N. Eisenberg, R. M. Lerner, & W. Damon (Eds.), *Handbook of child psychology: Social, emotional, and personality development* (pp. 505–570). Hoboken, John Wiley & Sons.
35. Hattie, J. (2014). *Self-concept*. Psychology Press.
36. Huang, C. (2010). Mean-Level Change in Self-Esteem from Childhood through Adulthood: Meta-Analysis of Longitudinal Studies. *Review of General Psychology*, 14(3), 251–260. <https://doi.org/10.1037/a0020543>
37. Huitt, W. (2004). Self-concept and self-esteem. *Educational psychology interactive*, 1, 1–5.
38. Kuhn, M.H., & McPartland, T.S. (1954). An Empirical Investigation of Self-Attitudes. *American Sociological Review*, 19(1), 68–76. <https://doi.org/10.2307/2088175>
39. Leary, D. E. (1990). William James on the Self and Personality: Clearing the Ground for Subsequent Theorists, Researchers, and Practitioners. In James, W., Johnson M.G., & Henley, T.B. (Eds.) *Reflections on The Principles of Psychology: William James after a Century* (pp. 101–137). Erlbaum Associates.
40. Maksymenko, S. D. (2015). Psychoanalytic theories of the development of personality and psyche. *Problems of Modern Psychology*, 28, 7–20.
41. Marsh, H., Byrne, B. M. & Shavelson, R. (1992). A multidimensional, hierarchical self-concept. In T. M. Brinthaupt & R. P. Lipka (Eds.), *The self: Definitional and methodological issues* (pp. 44–95). State University of New York Press.
42. Maslow, A. H. (1970). *Motivation and Personality* (2nd ed.). Harper & Row.
43. Mitchell, S.A., & Black, M.J. (1995). *Freud and beyond: A history of modern psychoanalytic thought*. Basic Books.
44. Möller, J., Zitzmann, S., Helm, F., Machts, N., & Wolff, F. (2020). A Meta-Analysis of Relations Between Achievement and Self-Concept. *Review of Educational Research*, 90(3), 376-419. <https://doi.org/10.3102/0034654320919354>
45. Pajares, F. & Schunk, D. (2005). *Self-efficacy and self-concept beliefs*. New Frontiers for Self-Research. Greenwich, CT: IAP.
46. Pesu, L., Viljaranta, J., & Aunola, K. (2016). The role of parents' and teachers' beliefs in children's self-concept development. *J App Develop Psychol*, 44, 63–71. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2016.03.001>
47. Pilarska, A. (2017). Effects of self-concept differentiation on sense of identity: The divided self-revisited again Polish. *Psychological Bulletin*, 48(2), 255–263 <https://doi.org/10.1515/ppb-2017-0029>
48. Pyszczynski, T., Greenberg, J., Solomon, S., Arndt, J., & Schimel, J. (2004). Why Do People Need Self-Esteem? A Theoretical and Empirical Review. *Psychological Bulletin*, 130(3), 435–468. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.130.3.435>
49. Richter, T., Appel, M., & Calio, F. (2014). Stories can influence the self-concept. *Social Influence*, 9(3), 172-188. <https://doi.org/10.1080/15534510.2013.799099>
50. Rogers, C. (1961). *On Becoming a Person: A Therapists View of Psychotherapy*. Houghton Mifflin.
51. Rosenberg, M. (1965). *Society and the Adolescent Self-image*. Princeton University Press.
52. Scheepers, D., & Ellemers, N. (2019). Social Identity Theory. In: Sassenberg, K., Vliek, M.L. (Eds.), *Social Psychology in Action* (pp. 129-243). Springer Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-13788-5_9
53. Snyder, M. (1974). Self-monitoring of expressive behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 30(4), 526–537. <https://doi.org/10.1037/h0037039>
54. Soto-Sanz, V., Piqueras, J. A, Rodriguez-Marin, J., Perez-Vazquez, M. T, Rodriguez-Jimenez, T., Castellvi, P., et al. (2019). Self-esteem and suicidal behaviour in youth: A meta-analysis of longitudinal studies. *Psicothema*, 31(3), 246–254.
55. Stryker, S. (2008). From Mead to a Structural Symbolic Interactionism and Beyond. *Annual Review of Sociology*, 34(1), 1–31.

56. Tajfel, H., & Turner, J. (2001). An integrative theory of intergroup conflict. In: Hogg, M.A., Abrams, D. (Eds.), *Intergroup Relations: Essential Readings* (pp. 94–109). Psychology Press.
57. Vandenbosch, L., & Eggermont, S. (2016). The Interrelated Roles of Mass Media and Social Media in Adolescents' Development of an Objectified Self-Concept: A Longitudinal Study. *Communication Research*, 43(8), 1116-1140. <https://doi.org/10.1177/0093650215600488>

References

1. Bekh, I. D. (1995). *Vid voli do osobystosti [From will to personality]*. Ukraina Vita. [in Ukrainian]
2. Bern, E. (2022). *Ihry, u yaki hraiut liudy [Games that people play]*. Knyzhkovyklub «KSD». [in Ukrainian]
3. Boryshevskiy, M.Y. (2012). *Osobystist u vymirakh samosvidomosti: monohrafiia [Personality in dimensions of self-awareness: monograph]*. Vydavnychi budynok «Ellada». [in Ukrainian]
4. Ierakhtorina, O. M. (2008). Do vyivlennia sutnosti ta zmistu yavlyshcha samovdoskonalennia osobystosti [To reveal the essence and content of the phenomenon of self-improvement of the individual]. *Problemy ta perspektyvy formuvannia natsionalnoi humanitarno-tekhnicnoieliity*, 28, 147–153 [in Ukrainian].
5. Kalamazh, R. V. (2009). *Psykhologiiia stanovlennia profesiinoi Ya-kontseptsii maibutnikh yurystiv: monohrafiia [Psychology of professional self-concept formation of future lawyers: monograph]*. Vyd-vo NaUOA. [in Ukrainian]
6. Karpenko, Z.S. (2018). *Aksiologichna psykhologiiia osobystosti. Monohrafiia [Axiological personality psychology. Monograph]*. DVNZ «Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka». [in Ukrainian]
7. Maksymenko, S. D. (1998). Teoretyko-metodolohichniy kontekst suchasnoi praktychnoi psykhologii [Theoretical and methodological context of modern practical psychology]. U *Praktychna psykhologiiia v konteksti kultur* (pp. 6-17). Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
8. Maksymenko, S.D. (2006). *Heneza buttia osobystosti [The genesis of being of the personality]*. KMM. [in Ukrainian]
9. Mykhalchuk, Yu. (2018). Dialohichnist svidomosti osobystosti ta dialohichna vzaiemodiiia: psykhologichnyi aspekt vyvchennia [Dialogic personality consciousness and dialogic interaction: psychological aspect of study]. *Naukovi visnyk KhDU Serii Psykhologichni nauky*, 2(3), 74–79. [in Ukrainian]
10. Prokopenko, O. A. (2022). Yasnist Ya-kontseptsii i psykhologichne blahopoluchchia vchyteliv zakladivzahalnoi serednoi osvity. [Clarity of self-concept and psychological well-being of teachers of general secondary education institutions]. *Kyivskiy zhurnal suchasnoi psykhologii ta psykhoterapii*, 4, 66-75. <https://doi.org/10.48020/mppj.2022.02.06> [in Ukrainian]
11. Serdiuk, L.Z. (2015). Samotvorennia ta samovdoskonalennia osobystosti yak tsilisnyi samodeterminovanyi fenomen. U L.Z. Serdiuk (Red.), *Psykhologo-pedahohichni osnovy protsesu samotvorennia osobystosti: monohrafiia [Self-creation and self-improvement of the personality as a holistic self-determined phenomenon. Psychological and pedagogical foundations of the process of personality self-creation: a monograph]* (pp. 7–11). Pedahohichna dumka. [in Ukrainian]
12. Tatenko V. (2017). *Metodologiiia subiektno-vchynkovoho pidkhodu: sotsialno-psykhologichnyi vymir: monohrafiia [Methodology of the subject-action approach: social-psychological dimension: monograph]*. Міленіум. [in Ukrainian]
13. Tytarenko, T. M. (2021). Vyprobuvuvannia kryzoiu. Odyseia podolannia [Trial by crisis. An odyssey of overcoming.]. Karavela. [in Ukrainian]
14. Froid, Z. (2021). *Vstup do psykhoanalizu. Novi vysnovky [Introduction to psychoanalysis. New findings]*. Navchalnakyha «Bohdan». [in Ukrainian]
15. Shcherbak, T. I. (2015). Heneza obrazu Ya osobystosti yak doslidnytska problema: systemnyi pidkhid [The genesis of the selfimage of the individual as a research problem: a systematic approach]. U S.D. Maksymenko, V.L. Zlyvkov, S.B. Kuzikova (Red.), *Osobystist u rozvytku: psykhologichnateoriia i praktyka: monohrafiia. [Personality in development: psychological theory and practice: monograph]* (s. 404– 425). Vyd-vo SumDPU imeni A.S. Makarenka S. [in Ukrainian]
16. Shulha, V. D. (2013). *Spilnyi uchynok yak mekhanizm sotsializatsii uchnivskoi molodi [Joint action as a mechanism of socialization of student youth]*. [in Ukrainian]
17. Ackerman, C. (2018). *What is Self-Concept Theory? A Psychologist Explains*. <https://positivepsychology.com/self-concept/>
18. Allport, G. W. (1961). *Pattern and growth in personality*. Holt, Rinehart and Winston.
19. Bergner, R. M. & Holmes, J. R. (2000). Self-concepts and self-concept change: A status dynamic approach. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 1, 36.
20. Berzoff, Flanagan, L. M., Hertz, P. (2022). *Inside out and outside in: psychodynamic clinical theory and psychopathology in contemporary multicultural contexts*. Fifth ed. Rowman & Littlefield, Lanham
21. Bohlander, J. R. (1995). Differentiation of Self: An Examination of the Concept, *Issues in Mental Health Nursing*, 16(2), 165–184. <https://doi.org/10.3109/0161284950900693>
22. Bracken, B. A. (1992). *Multidimensional Self Concept Scale*. American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/t01247-000>.
23. Bracken, B. A., Lamprecht, M. S. (2003). Positive Self-Concept: An Equal Opportunity Construct. *School Psychology Quarterly*, 18 (2), 103–121.
24. Burns, R. B. (1981). *The self-concept*. Longman.

25. Campbell, J. D., Assanand S., & Di Paula A. (2003). The Structure of the Self-Concept and Its Relation to Psychological Adjustment. *Journal of Personality*, 71(1), 115-140. <https://doi.org/10.1111/1467-6494.t01-1-00002>
26. Cantor, N., Norem, J., Niedenthal, P. M., Langston, C. A., & Brower, L. A. (1987). Life Tasks, Self-Concept Ideals, and Cognitive Strategies in a Life Transition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53(6), 1178-1191.
27. Chundawat, D. (2018). Positive Attitude and Self-Esteem: Key to Mental Health. *Asian Journal of Nursing Education and Research*, 8, 555. <https://doi.org/10.5958/2349-2996.2018.00117.9>
28. Dapp, L.C., Krauss, S., & Orth, U. (2023). Testing the bottom-up and top-down models of self-esteem: A meta-analysis of longitudinal studies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 124(5), 1111–1131. <https://doi.org/10.1037/pspp0000444>
29. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1104_01
30. Duckworth, A. L., Steinberg, L. (2015). *Unpacking Self-Control*. *Child Development Perspectives*, 9, 32–37. <https://doi.org/10.1111/cdep.12107>
31. Erikson, E.H., & Erikson, J.M. (1998). *The Life Cycle Completed*. W. W. Norton & Company.
32. Folkman, S., & Lazarus, R. S. (1988). Coping as a mediator of emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(3), 466–475. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.54.3.466>
33. Harmon-Jones, E., & Mills, J. (2019). An introduction to cognitive dissonance theory and an overview of current perspectives on the theory. In E. Harmon-Jones (Ed.), *Cognitive dissonance: Reexamining a pivotal theory in psychology* (pp. 3–24). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000135-001>
34. Harter, S. (2006). The self. In N. Eisenberg, R. M. Lerner, & W. Damon (Eds.), *Handbook of child psychology: Social, emotional, and personality development* (pp. 505–570). Hoboken, John Wiley & Sons.
35. Hattie, J. (2014). *Self-concept*. Psychology Press.
36. Huang, C. (2010). Mean-Level Change in Self-Esteem from Childhood through Adulthood: Meta-Analysis of Longitudinal Studies. *Review of General Psychology*, 14(3), 251–260. <https://doi.org/10.1037/a0020543>
37. Huitt, W. (2004). Self-concept and self-esteem. *Educational psychology interactive*, 1, 1–5.
38. Kuhn, M.H., & McPartland, T.S. (1954). An Empirical Investigation of Self-Attitudes. *American Sociological Review*, 19(1), 68–76. <https://doi.org/10.2307/2088175>
39. Leary, D. E. (1990). William James on the Self and Personality: Clearing the Ground for Subsequent Theorists, Researchers, and Practitioners. In James, W., Johnson M.G., & Henley, T.B. (Eds.) *Reflections on The Principles of Psychology: William James after a Century* (pp. 101–137). Erlbaum Associates.
40. Maksymenko, S. D. (2015). Psychoanalytic theories of the development of personality and psyche. *Problems of Modern Psychology*, 28, 7–20.
41. Marsh, H., Byrne, B. M. & Shavelson, R. (1992). A multidimensional, hierarchical self-concept. In T. M. Brinthaupt & R. P. Lipka (Eds.), *The self: Definitional and methodological issues* (pp. 44–95). State University of New York Press.
42. Maslow, A. H. (1970). *Motivation and Personality* (2nd ed.). Harper & Row.
43. Mitchell, S.A., & Black, M.J. (1995). *Freud and beyond: A history of modern psychoanalytic thought*. Basic Books.
44. Möller, J., Zitzmann, S., Helm, F., Machts, N., & Wolff, F. (2020). A Meta-Analysis of Relations Between Achievement and Self-Concept. *Review of Educational Research*, 90(3), 376-419. <https://doi.org/10.3102/0034654320919354>
45. Pajares, F. & Schunk, D. (2005). *Self-efficacy and self-concept beliefs*. *New Frontiers for Self-Research*. Greenwich, CT: IAP.
46. Pesu, L., Viljaranta, J., Aunola, K. (2016). The role of parents' and teachers' beliefs in children's self-concept development. *J App Develop Psychol*, 44, 63–71. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2016.03.001>
47. Pilarska, A. (2017). Effects of self-concept differentiation on sense of identity: The divided self-revisited again Polish. *Psychological Bulletin*, 48(2), 255–263 <https://doi.org/10.1515/ppb-2017-0029>
48. Pyszczynski, T., Greenberg, J., Solomon, S., Arndt, J., & Schimel, J. (2004). Why Do People Need Self-Esteem? A Theoretical and Empirical Review. *Psychological Bulletin*, 130(3), 435–468. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.130.3.435>
49. Richter, T., Appel, M., & Calio, F. (2014). Stories can influence the self-concept. *Social Influence*, 9(3), 172-188. <https://doi.org/10.1080/15534510.2013.799099>
50. Rogers, C. (1961). *On Becoming a Person: A Therapists View of Psychotherapy*. Houghton Mifflin.
51. Rosenberg, M. (1965). *Society and the Adolescent Self-image*. Princeton University Press.
52. Scheepers, D., & Ellemers, N. (2019). Social Identity Theory. In: Sassenberg, K., Vliek, M.L. (Eds.), *Social Psychology in Action* (pp. 129-243). Springer Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-13788-5_9
53. Snyder, M. (1974). Self-monitoring of expressive behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 30(4), 526–537. <https://doi.org/10.1037/h0037039>
54. Soto-Sanz, V., Piqueras, J. A, Rodriguez-Marin, J., Perez-Vazquez, M. T, Rodriguez-Jimenez, T., Castellvi, P., et al. (2019). Self-esteem and suicidal behaviour in youth: A meta-analysis of longitudinal studies. *Psicothema*, 31(3), 246–254.
55. Stryker, S. (2008). From Mead to a Structural Symbolic Interactionism and Beyond. *Annual Review of Sociology*, 34(1), 1–31.

56. Tajfel, H., & Turner, J. (2001). An integrative theory of intergroup conflict. In: Hogg, M.A., Abrams, D. (Eds.), *Intergroup Relations: Essential Readings* (pp. 94–109). Psychology Press.
57. Vandenbosch, L., & Eggermont, S. (2016). The Interrelated Roles of Mass Media and Social Media in Adolescents' Development of an Objectified Self-Concept: A Longitudinal Study. *Communication Research*, 43(8), 1116-1140. <https://doi.org/10.1177/0093650215600488>

Відомості про авторів

Бондарчук Олена, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології управління Центрального інституту післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти», Київ, Україна

Bondarchuk, Olena, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of Management Psychology of the Central Institute of Postgraduate Education of the University of Educational Management, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3920-242X>

E-mail: bei.07@ukr.net

Прокопенко Олена, здобувач PhD з психології Державного закладу вищої освіти «Університет менеджменту освіти», старший викладач кафедри психології управління Державного закладу вищої освіти «Університет менеджменту освіти» НАПН України, Київ, Україна

Prokopenko, Olena, PhD student Psychology, Senior Lecturer of Department of Management Psychology, of the Central Institute of Postgraduate Education of the University of Educational Management, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0304-5058>

E-mail: lenokvit@uem.edu.ua

Отримано 8 вересня 2023 р.
Рецензовано 29 вересня 2023 р.
Прийнято 2 жовтня 2023 р.